فصل‌نامه علمی پژوهش‌نامه تاریخ اسلام
سال یازدهم، شماره چهل‌وسوم، پاییز ۱۴۰۰
مقاله پژوهشی، صفحات ۶۹-۸۸

تأثیر گمرک بر وضع اقتصادی کرمانشاه از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار

فریبرز مدارایی[۱]
محمد محمودپور[۲]
قنبرعلی رودگر[۳]

چکیده

سیاست‌های اقتصادی ایران در ابتدای قرن نوزدهم موجب گسترش تجارت خارجی شد. پس از آن گمرکات مرزی به یکی از منابع مهم درآمد کشور تبدیل شد. به نظر می‌رسد با رونق گمرکات مرزی، کرمانشاه نیز به سبب قرار گرفتن در مسیر تجاری منتهی به عثمانی، توسعه یافته باشد. پرسش پژوهش حاضر این است که گمرک مرزی چه تأثیری در وضع اقتصادی کرمانشاه از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار داشته است؟ این پژوهش با تکیه بر منابع اسنادی و کتابخانه‌ای به‌ویژه با استناد به سفرنامه‌ها، خاطرات و اسناد با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده‌است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که گمرک مرزی در بازه زمانی مورد پژوهش تأثیر چندانی در بهبود وضع اقتصادی کرمانشاه نداشته است. کرمانشاه در دوره صفوی و پس از آن به سبب همجواری با عثمانی درگیر جنگ بود و به تبع آن وضع اقتصادی نامناسبی داشت. اقتصاد کرمانشاه در زمان سلطنت کریم‌خان زند و حکمرانی الله قلی‌خان زنگنه رو به رشد نهاد. با این حال گمرک کرمانشاه در زمان قاجار نیز به سبب وقوع جنگ جهانی اول و قحطی و بیماری ناشی از آن تأثیر چندانی در بهبود وضع اقتصادی آن منطقه نداشته است.

کلیدواژه‌ها: الله قلی‌خان زنگنه، تاریخ اقتصادی، کرمانشاه، گمرک.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. fmodaraei@gmail.com
۲. استادیار گروه جغرافیای تاریخی، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). m.mahmoudpour@rch.ac.ir
۳. استادیار گروه آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. gh.roodgar@cfu.ac.ir
تاریخ دریافت: ۰۰/۰۶/۲۵ تاریخ پذیرش: ۰۰/۰۹/۰۷

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

The impact of customs on the economic situation of Kermanshah from the Safavid period to the end of the Qajar period

Fariborz Modaraie[1]
Mohammad Mahmoudpour[2]
Ghanbar Ali Roudgar[3]

Abstract

The economic policies of Iran in the early nineteenth century led to the expansion of foreign trade. After that border customs became one of the important sources of income for the country. It seems that by the prosperity of border customs, Kermanshah was also developed due to being on the trade route leading to the Ottoman. The question of the present study is what was the influence of the border customs on the economic situation of Kermanshah from the Safavid period to the end of the Qajar period? This research has been done with a descriptive-analytical approach based on documentary and library sources, especially travelogues, memoirs, and documents. The findings of the research indicate that the border customs did not have much effect on improving the economic situation of Kermanshah during the research period. Kermanshah was involved in the war due to its proximity to the Ottomans during the Safavid period which resulted in an unfavorable economic situation. The economy of Kermanshah grew during the reign of Karim Khan Zand and the rule of Allahqoli Khan Zanganeh. However, Kermanshah customs during the Qajar period did not have much effect on the economic situation prosperity of that region due to the First World War, the famine and the diseases it brought.

Keywords: Allahqoli Khan Zanganeh, Economic history, Customs, Kermanshah.

1. PhD student of Islamic nations history and civilization, Islamic Azad University Science and research branch, Tehran, Iran. fmodaraei@gmail.com
2. Assistant professor, Department of Historical geography, Islamic encyclopedia foundation, Tehran, Iran (Corresponding author). m.mahmoudpour@rch.ac.ir
3. Assistant professor, Department of Theological education, University of Farhangian, Tehran, Iran. gh.roodgar@cfu.ac.ir

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

درآمد

واژه گمرک از ریشه لاتینی «کومرسیوم»[1] گرفته شده‌است. کلمه «کومرس»[2] در زبان‌های فرانسوی و انگلیسی به معنی تجارت و مبادله کالا است. ترکان عثمانی کلمه گمرک را از واژه یونانی نوین کومرکی که تلفظ یونانی کومرکس است گرفته و کومرک[3] گفته‌اند. بعدها این واژه تبدیل به گومروک[4] شد و در زبان ترکی رواج یافته است (هادی، ۱۰). گمرک یکی از اصلی‌ترین منابع مالی و اقتصادی هر دولت است. مبادله اجناس بین مناطق مختلف و فراهم کردن امنیت مسیر برای تجار و بازرگانان مهم ترین وظیفه گمرک بوده‌است. این وضعیت در دوره قاجار در مراکزی که دارای گمرک بودند، بیشتر به چشم می‌خورد. دفتر گمرک کرمانشاه از مهم‌ترین نقاط مرزی در غرب ایران محسوب می‌شد (ثواقب و همکاران، ۱). کرمانشاه مرکز ترانزیتی مهمی در مسیر تجاری بین عراق و ایران و همچنین محل تجمع زائرانی بود که از کربلا و نجف به آنجا می‌رفتند (فلور[5]، *شهر و منطقه کرمانشاه*، ۱۵). این ویژگی کرمانشاه را به یکی از قطب‌های مهم تجاری کشور تبدیل کرد و موجب شد تا دولت ایران، گمرک غرب را از همدان به کرمانشاه انتقال دهد.

کرمانشاه از یک جهت به مرکز مهم تبادلات تجاری با دولت‌های اروپایی و عثمانی و از جهتی دیگر به مرکز توجه اقتصادی در داخل کشور بدل شد. از همان زمان که ارتباط با اروپا، بازارهای بغداد را توسعه داد؛ مسیر کرمانشاه، یکی از مناسب‌ترین راه‌های عرضه و صدور کالا به ایران بود (اوبن، ۳٤). قرار گرفتن مسیر کرمانشاه به‌عنوان راه اصلی کشور موجب شد تا این جاده درآمدهایی برای آن منطقه داشته باشد که حمل‌ونقل و عوارض راهداری یکی از درآمدهای آن محسوب می‌شد. کرمانشاه

1. Comercium.
2. Commerce.
3. Kumruk.
4. Gumruk.
5. Floor.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

جزو شهرهایی بود که در دوره قاجار عوارض راهداری به آن تعلق می‌گرفت (فلور، *جستارها*، ۲۰۳). در میان عوارض داخلی، عوارض راهداری که از کاروان‌ها گرفته می‌شد، اهمیت بیشتری داشت. این عوارض فقط به شهرهای کرمانشاه، کاشان، تویسرکان، قزوین، زنجان، کردستان، خوی، اصفهان، کرمان و تبریز تعلق می‌گرفت (اولیویه، ۲۰۲). افزون‌بر عوارض راهداری، عوارض گمرکی نیز از کاروان‌ها گرفته می‌شد. عوارض گمرکی شهرهای بوشهر، بندرعباس، مشهد، استرآباد، بروجرد، شیراز، دو و نیم درصد، و عوارض گمرکی شهرهای یزد، رشت، پنج تا ده درصد بود (فلور، *جستارها*، ۲۰۳). در کرمانشاه عوارضی به نام «عوارض هوایی» نیز وجود داشت که از صادرات و واردات گرفته می‌شد. به‌صورتی که رابینو (*گزارشی از بازرگانی...*، ٢٤) در گزارشی در این مورد می‌نویسد: «در ۱۹۰٤م هنوز فرماندار شهر (کرمانشاه) این عوارض را به مقدار هر ۱۲ بار، یک قران دریافت می‌کرد».

درآمد اصلی ایالت کرمانشاه از گمرک کالاهایی وارداتی و صادراتی از بغداد به ایران و برعکس، تأمین می‌شد (دمرگان، ۱۱۸). بازرگانان برای ترخیص کالاهایشان جهت صادرات و واردات باید حق گمرکی می‌پرداختند. به‌علاوه عوارضِ راه زوّاری که از نواحی شرقی، به شهر مقدس کربلا می‌رفتند و از دروازه‌های زاگرس عبور می‌کردند، موجب رشد اقتصادی منطقه می‌شد. فووریه (۱۷۷) نقل می‌کند: «کرمانشاه محل فرود همه کالاهایی است که از بغداد می‌رسد و همه زائرانی که به کربلا می‌روند. شمار این زائرین هرسال به یک‌صد هزار نفر می‌رسد و تجارت بین ایران و بغداد نیز رونق دارد».

با توجه به مطالب پیش‌گفته، هدف پژوهش حاضر پاسخ به این سؤال است که گمرک چه تأثیری در وضع اقتصادی کرمانشاه از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار داشته است؟

پیشینه پژوهش

تحقیقات کمی در مورد گمرک کرمانشاه در بازه زمانی دوره صفویه تا پایان قاجار انجام شده و پژوهش‌های صورت گرفته بیشتر درباره گمرکات کل کشور است. برای

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

نمونه کتابی با عنوان *شهر و منطقه کرمانشاه در سال‌های ۱۸۰۰ – ۱۹۴۵* از ویلیام فلور در سال ۲۰۱۸ در هفت فصل چاپ شده‌است و مؤلف صرفاً در بخشی از فصل سوم کوتاه و اجمالی به وضع گمرک کرمانشاه اشاره کرده است. سعیدی‌نیا (۱۳۸۸ش)، تحقیقی با عنوان «تحولات تاریخی گمرک ایران و رونق اقتصادی در دوره قاجاریه» انجام داد که ابتدا به بررسی پیشینه گمرک پرداخته سپس تحولات گمرک را در آغاز قرن ۱۳/ ۱۹ با روی کار آمدن سلسله قاجاریه مورد بررسی قرار داده است. احسان‌خواه و همکاران (۱۳۹۸ش)، در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر روابط خارجی بر تحولات اقتصادی کرمانشاهان در دوره قاجار»، به طور کلی به بررسی تحولات اقتصادی این ایالت در پیوند با روابط خارجی در یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخ ایران پرداخته‌اند. ثواقب و همکاران (۱۳۹۸ش)، در مقاله‌ای با عنوان «تأثیرات جنگ جهانی اول بر وضعیت گمرک کرمانشاه (بررسی اسنادی)» به تحلیل پیامدهای جنگ جهانی اول در گمرکات کرمانشاه پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش آنها نشان می‌دهد که امور گمرکات در کرمانشاه از اوایل دوره قاجار سیر ترقی و پیشرفت داشته است؛ اما بعد از جنگ جهانی اول وقفه‌ای در این روند به‌وجود آمد. بررسی پژوهش‌های مرتبط با وضعیت اقتصادی کرمانشاه، نشان می‌دهد که در این زمینه تحقیقات کلی انجام‌گرفته است و تحقیقی به‌صورت جزئی برای بررسی گمرک و تأثیر آن بر وضع اقتصادی کرمانشاه انجام نشده‌است.

وضع اقتصادی کرمانشاه در دوره صفویه

اقتصاد ایران قبل از حکومت صفوی، شکوفایی چندانی نداشت و با مرگ شاهرخ تیموری، اداره کشور به هم ریخت و قدرت بین قبایل تقسیم شد و این وضع پیامدی جز خرابی شهرها و اقتصاد کشور نداشت. در چنین وضعی قبایل درگیر در جنگ نیز به مردم فقیر برای گرفتن مالیات فشار می‌آوردند (نویدی، ۲۹). شیوه مالیات‌گیری دوره تیموری از عوامل رکود اقتصادی آنها و موجب نارضایتی اقتصادی مردم شده بود (اخضری و کجباف، ۳۶).

حکومت صفوی سرآغاز عصر تازه‌ای در حیات اقتصادی ایران بود؛ دوره‌ای که

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

استقلال ایران بر اساس مذهب رسمی و نظام اداری متمرکز تأمین شد. شبکه گسترده‌ای از کاروانسراها در مسیرهای تجاری پدید آمد و رونق نسبی بازرگانی فراهم شد. کشاورزان به تولید انواع محصولات زراعی پرداختند. گسترش تولید موجب رشد شهرنشینی و گاه صادرات کالاهای تولیدی داخل شد. آغاز دوره صفویان، برخلاف رشد و پیشرفت بیشتر شهرهای ایران، کرمانشاه به‌دلیل همسایگی با عثمانی همچنان مرکز درگیری بود و به‌ویژه در ابتدای دوره صفوی، فرصت و امکان رشد نداشته است. تا پایان دوره شاه‌عباس این جنگ‌ها ادامه داشته و کرمانشاه بارها میان متخاصمین چرخیده است. دلیل دیگر عدم رشد اقتصادی کرمانشاه در آن زمان، هماهنگ نبودن حکام محلی همچون کلهر با دولت مرکزی بود (غفاری، ۱۰۰؛ تتوی، ۵۱۹). به‌دلیل روابط خصمانه اروپائیان با عثمانی، سیاحان اروپایی از مسیر خلیج‌فارس یا روسیه به ایران می‌آمده و گذر آنها به کرمانشاه نمی‌افتاده مگر سیاحانی مانند تاورنیه و دلاواله که در کسوت بازرگان به ایران آمدند. از این‌رو اطلاع چندانی درباره کرمانشاه آن دوره در سفرنامه‌های خارجی وجود ندارد. توصیف تاورنیه از مطبوع، دلپذیر بودن و میوه‌های گوارای کرمانشاه (تاورنیه، ۲۹۰)، نشان از پیشرفت وضعیت اقتصادی کرمانشاه در زمان شاه‌عباس دارد. هم‌زمانی به قدرت رسیدن بزرگان ایل زنگنه به‌ویژه شیخ علی‌خان زنگنه در مناصب قدرت و انعقاد عهدنامه زهاب (۱۰٦۹) برای پایان دادن به درگیری‌های ایران و عثمانی، موجب فراهم شدن امنیت و رشد اقتصادی کرمانشاه شد (ثواقب و زکیئی، ٤). پس از پایان حکومت صفوی به دست اشرف افغان، ایران به صحنه درگیری تبدیل شد و کرمانشاه نیز به‌تبع آن، به دلایلی از جمله بی‌کفایتی حکمرانان محلی و حملات ترک و افغان، متحمل ضرر و زیان فراوانی شد (کاوه‌ای هرسینی، ۳۰).

وضع اقتصادی کرمانشاه در دوره افشار و زند

ایران بعد از پایان دوره حکومت صفوی در سال ۱۱۳۵ به میدان درگیری بین بازماندگان صفوی و حکمرانان محلی تبدیل شد و به این ترتیب فرصتی برای دشمنان به‌وجود آمد تا بخش‌هایی از غرب ایران را به تصرف خود درآورند. در این اوضاع

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

کرمانشاه نیز، همانند انتهای دوره حکومت صفوی، درگیر جنگ بـود و قـدرت و نفـوذ نادرشاه نیز با آنکه توانست رویه‌هایی از نظم و امنیت را بر این شهر حکم‌فرما کند امـا به‌دلیل درگیری‌های بی‌خاتمه با عثمانی این شهر نتوانست به رونق اقتصادی برسد.

افزون‌بر آن مالیات‌های گزاف و سنگین نیز در عدم رونق اقتصـادی کرمانشـاه مـؤثر بود. ژان اوتر، سیاح فرانسوی که در خلال سال های حکومت نادری ۱۷۲۹م/۱۱٤۲ بـه کرمانشاه آمده بود، تصویری گویا از وضع اقتصـادی سـاکنان ایـن منطقـه بدسـت داده است. او با یکی از اهالی که از ستم مأموران مالیاتی دستگاه نادری به ستوه آمـده بـود، برخورد کرد که تمام اثاثیه و لوازم خانه و حتی لباس‌هایش را مـأموران مالیـاتی دولـت نادری برده بودند و او دیگر توان پرداخت مالیات نداشت. او حتی حاضر بود کـه تنهـا دخترش را از فرط فقر و بدبختی در ازای دریافت مبلغـی پـول بفروشـد (اوتـر، ۱۸۱). توصیفات ارائه شده توسط اوتر فرانسوی از اوضاع اقتصادی ساکنین، حاکی از آن است که سطح رفاه و معیشت در این ایالت وخیم بوده‌است.

بعد از مرگ نادرشاه افشار، کرمانشاه که بـه‌سـبب داشـتن قلعـه و توپخانـه نـادری، اهمیت دوچندانی یافته بود، همانند زمـان افشـاریه مـورد تاخـت‌وتـاز قـرار گرفـت و خسارت زیادی متحمل شد. این خرابی‌ها تا برقراری حکومت کریم‌خـان زنـد (حـک. ۱۱٦۳–۱۱۹۳)، ادامه داشت. با روی کار آمدن الله قلی‌خان زنگنه (حک. ۱۱۷٦–۱۱۹۹)، کرمانشاهان به دو علت، اول روش حکومت کریم خان زند که در صلح و امنیت و رفاه خلاصه می‌شد و دوم حکمرانی درست خان زنگنه، به شـکوه اقتصـادی بیشـتر از قبـل بازگشت (کشتمند و ویسی قلعه‌گلینه، ۷). در زمان حکمرانی الله قلی‌خان زنگنه هم‌زمان با دوره ثبات زندیه، توقف جنگ بین ایران و عثمـانی نیـز در بهبـود اوضـاع اقتصـادی اثرگذار بود. الله قلی‌خان زنگنه حدود ۲۳ سال باثبـات بـر کرمانشـاه حکمرانـی کـرد و امنیت، عمران و آبادانی تا سال های پایانی حکومت زندیه و آغاز قاجاریه در کرمانشـاه ادامه داشت (محمدی کلهر، ۱۹۲).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

وضع اقتصادی کرمانشاه در دوره قاجار

کرمانشاه در دوره قاجار نوسانات فراوانی داشت که به‌سبب آن گاهی در اوج و گاهی در رکود اقتصادی بود. در زمان محمدعلی میرزا دولتشاه طی سال‌های ۱۲۳۷–۱۲۲۱، شهر مجدداً رشد کرد و فعالیت‌های عمرانی انجام گرفت و پایه تشکیل کرمانشاه جدید در زمان حکمرانی این شاهزاده رقم خورد. مهم‌ترین دلیل اهمیت کرمانشاه آن است که قسمت اعظم بازرگانی عثمانی و ایران از طریق آن انجام می شد (هالینگبری، ٤٠٤). اما بعد از فوت دولتشاه، کرمانشاه طی سی سال یعنی به فاصله سال های ١٢٦٤–١٢٣٧، دورانی از رکود را در زمان حاکمان بعدی تجربه کرد تا اینکه با شروع دوره ناصری و روی کار آمدن شاهزاده امامقلی میرزای عمادالدوله (حک. ۱۲۹۲–۱۲٦۸)، اصلاحات سیاسی- اقتصادی و فعالیت های عمرانی جدید این شهر آغاز شد. وی با رسیدن به حکومت، فعالیت های زمان پدرش را دنبال کرد و از همان ابتدا به تعمیر و بازسازی اماکن و بناها، تعمیر راه‌ها و کاروانسراهای قدیمی، بازسازی زمین‌های متروک و املاک مخروبه و احداث ساختارهای جدید شهری اقدام کرد. آن دوره در مقایسه با سال های قبل از آن از امنیت و رفاه بیشتری برخوردار بود و زمینه بهبود وضع اقتصادی و توان مالی فراهم شده بود. به‌طوری‌که در سایه این نظم و امنیت ارتباطات تجاری و اقتصادی گسترش پیدا کرد و حمل‌ونقل کالاها و اجناس متعدد که قابل خریدوفروش بودند شکل مهم‌تری پیدا کرد. بیشترین محصولات اقتصادی این ایالت در زمینه‌های کشاورزی، دامداری، صنایع‌دستی و فراورده‌های تولیدی به بازار مصرف ارائه می‌شد، درواقع کرمانشاه شاهد رشد و توسعه مجدد بود که با نگاهی به آمار و ارقام در زمینه های گوناگون مانند تعداد جمعیت، میزان مالیات و اوضاع اقتصادی می توان این موضوع را دریافت. عمادالدوله فرزندان خود را برای نظارت بر نظم و ایجاد رفاه در شهرهای کوچکتر گمارد. پس از دوره حکمرانی عمادالدوله، رکود سیاسی بر کرمانشاه حکمفرما شد (زارعی و حیدری باباکمال، ۱۲۱). در آن دوره عوامل مهمی مانند عزل و نصب پیاپی حاکمان و حکومت کوتاه‌مدت هرکدام از شاهزادگان بر این ایالت، وقوع شورش های پیاپی، نارضایتی مردم، هجوم آفت ها، بیماری ها، قحطی، گرسنگی و مانند

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

اینها همگی موجب کوچ اجباری اهالی از منطقـه شـد و ایالـت کـاملاً در مرحلـه‌ای از نابسامانی و هلاکت افتاد. در مرحله دوم پادشاهی ناصرالدین‌شاه کرمانشاه از ثبات نسبی برخوردار نبود. هرچند که با بهبود روابط ایران و عثمانی، تجارت با بغداد نیز برقرار وتا حدی رونق اقتصادی به شهر کرمانشاه برگشت (کاوه‌ای هرسینی، ۱۳٦).

به‌طورکلی کرمانشاه در زمـان قاجـار نوسـانات اقتصـادی بسـیاری را تجربـه کـرد، به‌این‌ترتیب که در زمان حکمرانی حکـامی چـون دولتشـاه، عمادالدولـه و فرزنـدانش، کرمانشاه رشد کرد و در اوج قرار داشت و در زمان‌های دیگر بـه‌سـبب عـواملی چـون بیماری، قحطی و مانند اینها دچار رکود اقتصادی شده بود.

گمرک کرمانشاه

ایران از گذشته تشـکیلات مـنظم گمرکـی داشـت و حقـوق گمرکـی هـم یکـی از قدیم‌ترین انواع مالیات معمول بود که با گذشت زمان مطابق با اوضاع، روش و مقررات آن نیز تغییر کرد (سعیدی‌نیا، ۱۰٤). صفویان سیاست گمرکی مستقلی داشـتند کـه طبـق آن، از کالاهایی که از مرزهای شمالی وارد می‌شد، حقوق گمرکی کامل می‌گرفتند، ولی از کالاهایی که از راه خلیج‌فارس وارد می‌شـد بـه نسـبت بهـای کـالا حقـوق گمرکـی دریافت می‌کردند و آن را «فرضه» می‌نامیدند (یکتایی، ۳٦). در دوره افشار و زند هم از سوی دولت به گمرکات توجه شد (سعیدی‌نیا، ۱۱۰). بـه‌دنبـال تحـولات ابتـدای قـرن نوزدهم و انقلاب صنعتی، گمرک در دوره قاجار تغییرات اساسـی پیـدا کـرد. تجـارت جهانی و رقابت کشورها برای به‌دست آوردن بازارهای جدیـد، قاجـار را در وضـعیت جدیدی از روابط بین‌الملل قرار داد. به‌ویژه در دوره فتحعلـی شـاه قاجـار تغییراتـی در امور اقتصادی و روابط تجاری به‌وجود آمد (مستوفی، ۱۳۹).

گمـرک کرمانشـاه در اواخـر سـلطنت محمدشـاه (حـک. ۱۲۵۰– ۱۲٦٤)، در سـال ۱۲۰۸ش احـداث شـد و در کاروانسـرایی مقابـل شـهرداری و در محـدوده سـاختمان حکومتی شروع به کار کرد. مدتی بعد در شمال شهر، ساختمان گمرک احداث شد. این ساختمان بزرگ سه درِ ورودی داشت که در کنار هر در، دکه‌هایی برای نظارت بر امـر

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

ورود و خروج کالا وجود داشت. افـزون‌بـر کرمانشـاه، در شـهرهای تـابع آن همچـون قصرشیرین و کرند نیز تشکیلات گمرک به‌وجود آمد (سلطانی، ٥٤٩).

کرمانشاه از زمان های دور مرکز تجاری مهمی در شبکه بازرگـانی زمینـی محسـوب می‌شد و اجناس تجاری مناطقی مانند چین و آسیای جنـوب شـرقی بـه‌واسـطه آن بـه مقصد بازارهای اروپا ارسال می‌شد. روش تولید اقتصادی کرمانشاه در قرن ۱۳ همچون دیگر شهرهای ایران، پیشاسرمایه‌داری و بر اساس نظام اربـاب رعیتـی بـود. بـه همـین جهت شـهرها، مکـان تجـارت داخلـی و دربردارنـده نطفـه تجـارت خـارجی بودنـد، درحالی‌که روستاها همچنان به شیوه‌های کهن متکی بودند (حسامیان، ۳۸).

بهبود تجارت خارجی در قرن ۱۹م/۱۳۱۸، شهر کرمانشاه را به یکی از مراکز تجاری بین دو کشور ایران و عثمانی تبدیل کرد. گمرک کرمانشاه از نظر درآمدی پس از بوشهر قرار داشت و در بیشتر مواقع به‌عنوان تضمین ارزی دولت برای پرداخت دیـون دولـت بریتانیا در نظر گرفته می‌شد (عیسوی، ۱۱۲).

ارتباط با اروپا، بازارهای بغداد را گسترش داد و پس از آن مسـیر کرمانشـاه بهتـرین مسیر برای مبادله کالا با شهر بغداد بود به‌صورتی که بعضی اوقات تا بیست هزار حیوان بارکش در عرض یک ماه از چهل کاروانسرای شهر عبور مـی‌کردنـد (اوبـن، ۳۳۹). بـه همین سبب در دوره قاجار، گمرک غرب کشور از همدان بـه کرمانشـاه انتقـال یافـت. درواقع راه تجاری تهران-همدان-کرمانشاه- بغداد یکی از پـنج مسـیر اصـلی تجـارت ایران در عصر قاجار بود (چریکف، ۱۸۷). طول این راه ۵۲۰ مایل بود و ۳۵ روز زمـان نیاز بود تا اجناس به مقصد برسند (عیسوی، ۲۳۹). پس از دولتشاه و در دوره ناصـری، فرزند او به نام امام‌قلی میرزای عمادالدوله (حک. ۱۲٦۷- ۱۲۹۳)، حـاکم شـهر شـد و کرمانشاه به‌سبب تجارت با بغداد دوباره از نظـر اقتصـادی بهبـود پیـدا کـرد و از نظـر فعالیت‌های عمرانی نیز در زمان ۲۵ سال حکومتش ساختمان‌های متعـددی را بنـا کـرد (بیگلری، ۹۳).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

واردات و صادرات از طریق گمرک کرمانشاه

کرمانشاه به‌واسطه دفاتر گمرکی‌اش در شهرهای تابعه، قسمت مهمی از ارتباطات تجاری با عثمانی و بغداد در مرزهای غربی را پوشش می‌داد. در نمودار لیتن از دفاتر گمرک، مدیریت کرمانشاه دارای ادارات و محل‌های گمرکی بدین شرح بوده‌است: ۱. کرمانشاه شامل محل‌های گمرکی قروه، کرند، هارون‌آباد، ماهیدشت، سیاه کمر، همدان؛ ۲. سنه (سنندج) شامل سقز، بانه، مریوان، جوانرود و ۳. قصرشیرین شامل ذهاب، تنگاب، سرپل، قلعه سبز، گیلان غرب و ایوان بود (لیتن، ۱۸۲).

کرمانشاه مانند شهرهای دیگر از جمله تبریز، شیراز و رشت از مراکز مهم گمرکی ایران به شمار می‌رفت (فووریه، ۱۷۵). اجناس بسیاری مانند پارچه‌های نخی انگلیسی یا هندی، قند فرانسوی، سیگار و دخانیات ترکیه و آبجوهای دانمارکی، قلع، مینا آلات، محصولات پشمی و پنبه‌ای، مخمل، اطلس، دارو و رنگ از راه کرمانشاه وارد بازار ایران می‌شد. بر اساس اسناد تاریخی این اجناس عموماً در کشورهای انگلیس، آلمان، فرانسه و بلژیک تولید می‌شدند (گروته، ۹۷). به‌علاوه اجناسی همچون کبریت، دارچین، قند و شکر با قاطر و شتر از درب غربی گمرک از عثمانی وارد گمرک کرمانشاه شده و بعد از طی فرآیند گمرکی و دریافت عوارض از درب شمالی ترخیص می‌شده‌است (سلطانی، ٥٤٩). اجناسی همچون تریاکِ همدان، نهاوند و بروجرد، قالی و صمغ کردستان، کشمش و خشکبارِ ملایر و پشم و مازوج، در صورت نیاز گندم و برنج نیز از طریق کرمانشاه به بغداد صادر می‌شد (اوبن، ٣٤).

انواع مختلفی از گونه‌های فرش‌های دستی در دوره قاجار در شهرهای مختلف بافته می‌شد (بنجامین، ۳۸۵). به‌دنبال تولید بیشتر قالی و صادرات آن، قیمت پشم نیز بالا رفت و موجب شد تا عشایر از این موقعیت سود ببرند (سیف، ١٤١). کرزن (۷۰۷) در خصوص صادرات فرش چنین می نویسد: «فرش‌های کردی که در بازارهای استانبول و دیگر شهرهای بزرگ مشرق زمین هست، از این منطقه صادر می‌شود و آنها را زنان در چادر با هوای آزاد به کارگاه‌های خشن چوبی که بر کف زمین نصب می‌شد، می‌بافند». همچنین در سال های ۱۸۸۰م درگزارش رابینو (*گزارشی از بازرگانی*، ۲۰) آمده است:

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

«قالی بافی در کرمانشاه از اهمیت بسیاری برخوردار بوده و موجب افزایش ثروت این ایالت شده‌است». پس از قالی، تریاک ایران به‌دلیل داشتن مورفین و کیفیت بهتر، خریداران زیادی داشت حتی به چین هم فرستاده می‌شد. استقبال از تریاک کشور، موجب اهمیت پیدا کردن کشت آن در زمان قاجار شد (ناصرالدین شاه قاجار، ۹۲). علاوه‌بر فرش و تریاک، محصولات دیگری مانند دانه‌های فیروزه از مرز کرمانشاه به بغداد صادر می‌شد و اعراب پول مناسبی بابت آن می‌پرداختند و جزو کالاهای پرفروش آن منطقه به شمار می‌رفت (پولاک، ۳۸۷). صادرات محصولاتی مانند غلات، گردو، پشم و قالی با نقش ایرانی به‌ویژه طرح‌های کرمانشاهی با جلوه خاص خود در بغداد خواهان بسیاری داشت. به همین سبب اهمیت بازرگانی کرمانشاه با دیگر مراکز مهم بازرگانی ایران برابری می‌کرد (گروته، ۱۰۰).

بانک خارجی

تأسیس بانک خارجی در کرمانشاه یکی دیگر از آثار تغییرات اقتصادی بود. رابینو کارگزار معروف انگلیسی پس از ورود به کرمانشاه در سال ۱۹۰۲، از سوی آن کشور مسئول تأسیس اولین بانک شاهنشاهی در این ایالت بود که وظیفه آن، رسیدگی به امور مالی اداره‌های کرمانشاهان بود. در اسناد تاریخی آمده است، شریف‌الملک، کارگزار و رئیس اداره تذکره (جواز عبور) کرمانشاهان در ۱۵ رمضان ۱۳۲٤، معادل پانصد تومان برای تذکره به بانک داد و در مقابل آن رسید دریافت کرد. همچنین در همین سال، مخارج فروش تمبر دولتی به بانک واگذار شد. بانک علاوه‌بر دریافت و امضای قبوض بازرگانان، بسیاری از محصولات آنان را خریداری می کرد و به نام بانک به سایرین می‌فروخت. مشیرالدوله، وزیر امور خارجه وقت، از طریق تلگرافی از کارگزاری کرمانشاه درخواست کرده بود که تحقیقات خود را در مورد مکان و مساحت کامل بانک به‌عمل‌آورد و آن را در اختیار وزارتخانه قرار دهد. وزارت امور خارجه، طی تلگرافی، از حکومت کنگاور و کرمانشاه خواست تا برای تأمین امنیت بانک و همچنین برای حفاظت و حمل محموله بانک شاهنشاهی در راه اسدآباد و کنگاور نگهبان گمارده و در اختیار

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

بانک قرار دهد. به‌علاوه بانک شاهنشاهی موظف شد تا نسبت به پرداخت وام به مالکان در منطقه اقدام نماید. به این ترتیب همه امور مالی منطقه توسط این بانک انجام می‌شد و با شروع به کار این بانک جدای از مشکلات حاشیه‌ای آن، تغییرات چشمگیری در امور مالی، مالیاتی و پولی ایالت به‌وجود آمد (احسان‌خواه و همکاران، ۱۰).

اجاره گمرک

در زمان شاه سلیمان صفوی (۱۶۷٤/۱۰۸۵م) درآمد گمرکی کاهش یافت و به تقلید از اروپا، سیاست اجاره دادن گمرکخانه برقرار شد (یکتایی، ۳۹). گمرک و درآمدهای آن توسط حکام در زمان‌های مختلف در برابر مبلغی به افراد سپرده می‌شد (هادی، ۱۲). اجاره‌داران گمرکات از درآمد مناسبی بهره‌مند بودند (کرزن، ٥٦٦). اجاره بهای گمرک کرمانشاه در ابتدا بیست هزار قران بود که نشان از موقعیت ناهماهنگ اداری از جمله اداره گمرکات ایران در آن زمان داشت. این نوع سیاست‌گذاری سبب شیوع قاچاق اجناس و نیز افزایش تقلب در بین اجاره‌داران شده بود (سیف، ۳۲۱). با شروع به کار ژوزف نوز[1] و همکارانش در امور گمرکات ایران، تحولات اساسی در اساس و قوانین آن به‌وجود آمد. از جمله اجاره دادن گمرک منحل شد و به‌صورت موقتی این کار در دو ایالت کرمانشاه و آذربایجان انجام گرفت. پس از گرفتن نتایج مثبت مانند افزایش درآمدهای کرمانشاه به بیش از ۱۰۰۰۰۰ قران، این قانون در سال بعد در همه ایالات و ولایات ایران انجام گرفت (انتنر، ۹۱؛ جمال‌زاده، ۱۳۱). رفته‌رفته گمرک کرمانشاه بهبود پیدا کرد تا جایی‌که در سال ۱۲٦۷ پریس کنسول وقت بریتانیا از رابینو (*ولایات دارالمرز*، ۲۰٦) نقل کرده است که در ایران کمتر شهری باوجود ظلم و تعدی حکام محلی و بدی و ناامنی جاده‌ها از لحاظ تجارت به رونق کرمانشاه می‌رسد. درآمدهای گمرک کرمانشاه در دوره قاجار سیر صعودی و نزولی داشت. برای مثال در زمان مشروطیت سالارالدوله برای رسیدن به قدرت، گمرک کرمانشاه را چپاول کرد و در زمان کمتر از بیست روز به‌اجبار و زور «مبلغ ۲۳ هزار و ۳۲۹ تومان» از درآمدهای

1. Joseph Naus.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

گمرک کرمانشاه را گرفت و از آن برای تأمین هزینه‌های اردوی خود در راه فتح تهـران خرج کرد (آذری یزدی، ۹۱).

گمرک کرمانشاه از اعتبارات ارزی مهم دولت به‌شمار می‌رفت و عایدات آن صـرف بدهی‌های بریتانیا می‌شد. به این صورت که هر ماه سی هـزار تومـان از درآمـد گمـرک کرمانشاه به بانک شاهنشاهی واگذار می‌شـد (بشـیری، ۷۹). در زمـان مظفرالـدین شـاه به‌سبب ازدیاد مخارج دربار و سفرهای خود شاه، کشور در شـرایط وخـیم مـالی قـرار داشت و چون فراهم کردن هزینه‌ها با درآمدهای داخل غیرممکن بود، دولت مجبور بـه گرفتن وام می‌شد که برای تضمین بازپرداخت آن، گمرک بندر بوشهر و کرمانشاه را نزد بانک شاهنشاهی به گرو می‌گذاشتند (عباسی، ۱٤۷).

مالیات تدفین اجساد

عبور مسیر عتبات عالیات از کرمانشاه موجـب رونـق اقتصـادی ایـن شـهر در دوره قاجار شده بود. افزون‌بر عبور کاروان‌های تجاری و زیارتی، حمل جنازه از این مسیر به عتبات نیز مورد توجه بوده‌است (زارعی و حیدری باباکمال، ۱۰۹). هرساله ده‌هـا هـزار جنازه به‌واسطه مرزهای ایران برای خاکسپاری در کنار مزار امامان معصوم علیهم‌السلام به آنجـا فرستاده می‌شدند. پس از انجام معاینه، جواز دفن اخذ می‌کردند و سپس در خانقین نیز با پرداخت نیم لیره عوارض، مجوز تردد صادر می‌شد. برخی اوقات در گـزارش‌هـا بـه سوءاستفاده ترک‌ها، اعراب و کردهای مرزی اشاره شده‌اسـت کـه آنـان بـا اسـتفاده از اوضاع موجود و همچنین عواطف زائران، از کسانی که می‌خواستند جنازه‌ها را به کربلا تشییع کنند، مالیات اضافه مطالبه می‌کردند. برای مثال اجسادی که قرار بود در نزدیکـی عتبات عالیات به خاک سپرده شوند، حتی زائران نیز مورد معاینه قرار مـی‌گرفتنـد و از هر شخص مبلغ ده پیاستر (غُروش/ قُروش: نام پولی خـاص در عثمـانی) حـق ورودی دریافت می‌کردند. بر اساس گزارش کارپرداز ایران در بغداد، در سال ۱۲۹۰، بیست‌هزار جنازه از ایران به عتبات عالیات فرستاده شد که طی آن ۱۲ قران در خانقین بـرای دفـن در قبرستان‌های عمومی و در کـربلا و نجـف ۸ الـی ۱٤ قـران بـرای هـر جسـد اخـذ

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

می‌کردند. این موضوع موجب شد تا با وجود انعقاد قرارداد بین دولتین در زمینه حمل اجساد و مالیات‌های آن، حمل اجساد به شکل قاچاق نیز انجام گیرد. درآمدهای کسب شده از ارسال وجوه شرعی برای علمای ساکن عتبات و ورود و خروج زوار از مسیر بین‌النهرین، به‌وضوح نشانگر اهمیت و جایگاه اقتصادی ایرانیان در رونق اقتصادی دولت عثمانی بود (احسان‌خواه و همکاران، ١٤).

گمرک کرمانشاه از مشروطه تا جنگ جهانی اول

پس از مشروطه و تعصبات افراطی دسته‌های موافق و مخالف آن، اقتصاد و تجارت شهر کرمانشاه دچار دگرگونی و ضرر شد. در سال ۱۳۲۵ برابر با ۱۲۸۵ش، پس از صدور فرمان مشروطیت، کشمکش‌های طایفه‌ای و ایلی در شهر کرمانشاه ایجاد و موجب بسته شدن بازارها و دکان‌ها شد. گروهی به دکان‌های بازار یورش برده و آنها را غارت کردند و خسارات بسیاری به تجار و بازاریان وارد کردند. این امر موجب تحصن غارت‌شدگان در مجلس شورای ملی شد (معتمدی، ۱۵۰). از این‌رو سالارالدوله فرزند مظفرالدین شاه و فاتح کرمانشاه، از مردم کرمانشاه به خشم آمد و دستور داد با یورش به خانه‌های مخالفان و بازار شهر، دکان‌ها و کاروانسراها و تیمچه‌ها را به‌کلی غارت و نابود کنند. عملکرد منفی سالارالدوله در کرمانشاه و غرب کشور بحرانی را در پی داشت و موجب شد رشته انتظام امور تجارت و بازرگانی به‌طورکلی ازهم‌گسیخته شود.

اوضاع تجاری و اقتصادی کرمانشاهان پس از بحران ٦ ساله مشروطیت با توجه به صدمات و خساراتی که از رهگذر ناآرامی‌ها و عدم امنیت ناشی از تهاجمات و فتنه‌های سالار الدوله به خود دیده بود، می‌رفت تا اقتصاد پویای منطقه در روندی رو به رشد، از سر گرفته شود که ناگاه آتش جنگ جهانی اول در اروپا شعله‌ور شد. جنگ جهانی اول رویداد مهمی بود که در دوره قاجار اتفاق افتاد که باوجود اعلام بی‌طرفی قاجارها در این جنگ، ایران به اشغال نظامی نیروهای درگیر در جنگ جهانی اول درآمد و آثار زیانباری همچون رکود اقتصادی و اخلال در کار برخی از سازمان‌ها، مانند گمرکات برای ایران به همراه داشت. به‌تبع آن کرمانشاه به سبب قرار داشتن در مسیر عبور

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

نیروهای نظامی روس، انگلیس و عثمانی، ضررهای جبران‌ناپذیری متحمل شد. کرمانشاه که از زمان‌های گذشته دارای گمرک بود، صادرات و واردات آن با آغاز جنگ جهانی به‌ویژه در زمان چهارساله جنگ به‌سبب حضور نیروهای دشمن کاهش یافت (ثواقب و همکاران، ۲۰).

با حضور بیگانگان درگیر در جنگ، کشور متحمل هزینه‌هایی شد که مجبور بود آن را از منابع مالی همچون گمرک تأمین کند. کرمانشاه و توابع آن در جنگ جهانی اول با چنین وضعی روبه‌رو بودند. این جنگ خسارات زیادی برای شهر به‌دنبال داشت. قتل و کشتار مردم از طریق نیروهای اشغالگر به‌ویژه نیروهای عثمانی و همچنین به‌هم‌ریختگی اوضاع و ناامنی درون‌شهری، دزدی و حملات طوایف اتفاق افتاد که از آثار حضور نیروهای بیگانه و وارد شدن نیرو و اسلحه به شهر از جانب آلمانی‌ها و عثمانی‌ها به شهر کرمانشه بود. در این میان گمرک به‌عنوان یکی از ارکان مالی، خسارات جبران ناپذیری را متحمل شد (بیات، ٦٣).

نتیجه

در ابتدای دوره صفوی تا پایان دوره شاه‌عباس، کرمانشاه به‌سبب همسایگی با عثمانی، درگیر جنگ بود و نتوانست همانند دیگر شهرها رشد کند. پس از به قدرت رسیدن ایل زنگنه و انعقاد عهدنامه زهاب (١٠٦٩) بین ایران و عثمانی، زمینه بهبود شرایط اقتصادی کرمانشاه فراهم شد. شیخ علی‌خان زنگنه پس از رسیدن به مقام وزارت، تلاش‌های بسیاری برای رونق اقتصاد کرمانشاه انجام داد. پس از پایان دوره صفوی و حمله دشمنان به ایران، کرمانشاه نیز بین حکام دست‌به‌دست شد. از طرفی این ایالت مورد حمله ترکان عثمانی قرار گرفت و خسارات فراوانی متحمل شد. این شرایط در زمان نادرشاه افشار نیز ادامه داشت. بعد از مرگ نادرشاه تا به قدرت رسیدن کریم‌خان زند، کرمانشاه به‌سبب داشتن قلعه و توپخانه نادری توجه قدرت‌طلبان را به خود جلب کرد و به این ترتیب خسارات بسیاری به کرمانشاه وارد شد. با شروع حکمرانی الله قلی‌خان زنگنه، کرمانشاهان به‌سبب سلطنت کریم‌خان زند و حکمرانی

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

درست خان زنگنه، یک‌بار دیگر آرامش و رفاه را تجربه کرد. شرایط اقتصادی کرمانشاه در زمان قاجار نیز از ثبات برخوردار نبود و گـاه در اوج و گـاه در رکـود بـوده‌اسـت. گمرک کرمانشاه در سال ۱۲۰۸ش آغاز به کار کرد و افزون‌بر آن، تشکیلات گمـرک در شهرستان‌های تابعه مانند قصرشیرین و کرند نیز برقرار شد. اجناسی چون پارچـه‌هـای نخی انگلیسی یا هندی، قند فرانسوی از مرز کرمانشاه وارد و کالاهـایی ماننـد تریـاک، قالی و صمغ از گمرک کرمانشاه صادر می‌شد. افزون‌بر حق گمرک صادرات و واردات، یکی از منابع درآمدی گمرک کرمانشاه، مالیات عبور اجساد از کرمانشاه به سمت عتبات عالیات برای تدفین بود. گمرک کرمانشاه از نظر درآمدی پس از بوشـهر قـرار داشـت. پس از پایان حکمرانی عمادالدوله، کرمانشاه بار دیگر با رکود و بی‌ثباتی روبه‌رو شـد و مجموعه‌ای از عوامل از قبیل درگیری‌های مکرر، بیماری، قحطی و مانند اینهـا موجـب شد تا ساکنین از شهر کوچ کنند و شهر بـا ویرانـی و خرابـی روبـه‌رو شـود. در زمـان حکومت ناصرالدین‌شاه، وضعیت اقتصادی کرمانشاه همچنان بی‌ثبات بود اما بـه جهـت بهبود روابط کشور با عثمانی و به‌تبع آن رونق یافتن تجارت، شهر از نظر رفاه و رونـق با شرایط بهتری مواجه شد، هرچند که اگر عواملی همچون انتساب حکـام بـی‌کفایـت، بیماری، تورم و مانند اینها در میان نبود، کرمانشاه می‌توانست از نظر اقتصادی شکوفاتر شود. جنگ جهانی اول، رویداد مهم دیگری بود که همزمان با دوره قاجار اتفاق افتاد و گمرک کرمانشاه به‌عنوان یکی از ارکان مالی، تحت تأثیر آثار مخرب جنگ قرار گرفـت چرا که کرمانشاه به‌طور مسـتقیم در مسـیر عبـور نیروهـای نظـامی روس و انگلـیس و عثمانی قرار داشت.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

منابع

- احسان‌خواه، شیرزاد، منیره کاظمی راشد، حسن زندیه و منیژه صدری، «تأثیر روابط خارجی بر تحـولات اقتصادی کرمانشاهان در دوره قاجار»، پژوهش‌های ایران‌شناسی، سال ۹، شماره۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸.
- اخضری، علی و کجباف، علی اکبر، «نگرشی بر آسیب‌های اقتصادی ایران عصر صفوی»، پژوهش‌های تاریخی، شماره ۱۷، بهار ۱۳۹۲.
- انتنر، مروین.ل، روابط بازرگـانی، روس و ایـران (۱۸۲۸- ۱۹۱٤)، ترجمـه احمـد تـوکلی، تهـران، بنیـاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳٦۹.
- اوبن، اوژن، ایران امروز، ترجمه علی‌اصغر سعیدی، تهران، نقش‌جهان، ۱۳۶۸.
- اوتر، ژان، سفرنامه ژان اوتر، ترجمه علی اقبالی، تهران، سازمان انتشارات جاویدان، ۱۳۶۳.
- اولیویه، سفرنامه اولیویه، ترجمه محمدطاهر میرزا، تهران، اطلاعات، ۱۳۷۱.
- آذری یزدی، رضا، در تکاپوی تاج‌وتخت (اسناد ابوالفتح میرزا سالارالدوله). تهران، سازمان اسـناد ملـی ایران، ۱۳۷۸.
- بشیری، احمد، کتاب آبی «گزارش محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایـران»، تهران، نشرنو، ۱۳۶۶.
- بنجامین، س.ج؛ و، ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین‌شاه، ترجمه محمدحسین کردبچه، تهران، جاویـدان، ۱۳۶۳.
- بیات، کاوه، ایران و جنگ جهانی اول، اسناد وزارت داخله، ویرایش۲، تهران، سازمان اسناد ملـی ایـران، ۱۳۸۱.
- بیگلری، هرمز، تاریخ کرمانشاه در عصر قاجار: نگرشی بر تاریخ اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، کرمانشاه به انضمام اسناد و مدارك تاریخی، کرمانشاه، طاق‌بستان، ۱۳۷۴.
- پولاک، یاکوب ادوارد، سفرنامه پولاک ایران و ایرانیان، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهـران، خـوارزمی، ۱۳۶۸.
- تاورنیه، سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، تهران، کتابخانه سنایی، ۱۳۶۳.
- تتوی، قاضی احمد، تاریخ الفی، صحیح سیدعلی آل‌داود، تهران، فکر روز، ۱۳۷۸.
- ثواقب، جهانبخش و طاهره زکیئی، «تحلیل زمینه‌های معاهده زهاب و پیامدهای آن بر دولـت صـفویه»، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، دوره جدید، شماره۳ (پیاپی۳۱)، سال هشتم، پاییز ۱۳۹۵.
- ثواقب، جهانبخش و همکـاران، «تـأثیرات جنـگ جهـانی اول بـر وضـعیت گمـرك کرمانشـاه (بررسـی اسنادی)»، مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۲٤، بهار و تابستان ۱۳۹۸.
- جمال‌زاده، محمدعلی، گنج شایگان اوضاع اقتصادی ایران. تهران، بنیاد موقوفات دکتـر محمـود افشـار،

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

.۱۳۷٦
- چریکف، سیاحت‌نامه مسیو چریکف، ترجمه آبکار مسیحی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۹.
- حسامیان، فرخ، شهرنشینی مرحله گذار: در شهرنشینی در ایران، تهران، آگاه، ۱۳۷۷.
- دمرگان، ژاک، زمین‌شناسی ایران، ترجمه کاظم ودیعی، تهران، سازمان زمین‌شناسی کشور، ۱۳۳۹.
- رابینو. یاسنت لویی، گزارشی از بازرگانی و جامعه شهر و ایالت کرمانشاه در سده نوزدهم میلادی، ترجمه محمدرضا همزه‌ای، کرمانشاه، دانشگاه رازی، ۱۳۹۱.
- _____، ولایات دارالمرز ایران، گیلان. ترجمه جعفر خمامی‌زاده، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰.
- زارعی، محمدابراهیم و یداله حیدری باباکمال، «ارزیابی عوامل اقتصادی، سیاسی و مذهبی در توسعه ساختار شهر کرمانشاه در دوره قاجار با تکیه بر شواهد تاریخی و باستان‌شناسی موجود»، مطالعات تاریخ اسلام، سال نهم، شماره ۳۲، بهار ۱۳۹۶.
- سعیدی‌نیا، حبیب‌اله، «تحولات تاریخی گمرک ایران و رونق اقتصادی در دوره قاجاریه»، تاریخ ایران، شماره ۶۳/۵، زمستان ۱۳۸۸.
- سلطانی، محمدعلی، احزاب سیاسی و انجمن‌های سری در کرمانشاه از فراموش‌خانه تا خانه سیاه: «دوره‌های ۱ تا ۵ انتخابات مجلس شورای ملی و فریادگران بر نظام دیکتاتوری از کرمانشاه»، تهران، سها، ۱۳۷۸.
- سیف، احمد، اقتصاد ایران در قرن نوزدهم، تهران، چشمه، ۱۳۷۳.
- عباسی، مصیب، «بررسی وضعیت استقراض خارجی ایران در دوره مظفرالدین شاه»، پژوهش‌نامه تاریخ، سال۹، شماره۳۴، ۱۳۹۳.
- عیسوی، چارلز، تاریخ اقتصادی اجتماعی ایران در دوره قاجاریه، ترجمه یعقوب آژند، تهران، گستره، ۱۳۶۲.
- غفاری، امیر جلال‌الدین، فرهنگ غفاری، فارسی به فرانسه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۶.
- فلور، ویلیام، جستارهای از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، توس، ۱۳۶۶.
- _____، شهر و منطقه کرمانشاه در سال‌های ۱۸۰۰ - ۱۹۴۵، ایالات متحده امریکا، نشر مگ، ۲۰۱۸.
- فووریه، ژوانس، سه سال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران، نوین، ۱۳۸۸.
- کاوه‌ای هرسینی، سمیه، وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کرمانشاه در دوره‌ی ناصری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته الهیات گرایش تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی(ره)، استاد راهنما نصراله پورمحمدی املشی، ۱۳۹۷.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]

- کرزن. جرج، ایران و قضیه ایران، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۷۳.
- کشتمند، ناهید و فریبرز ویسی قلعه گلینه، «نقش سیاسی نظامی ایلات و طوایف کرمانشاهان در روابط ایران و عثمانی (از دوره شاه‌طهماسب دوم صفوی تا پایان دوره کریم‌خان زند)»، فصلنامه تاریخ روابط خارجی، سال۱۷، شماره۶۵، ۱۳۹۴، صص ۱۴۵-۱۲۵.
- گروته، هوگو، سفرنامه گروته، ترجمه مجید جلیلوند، تهران، سعدی، ۱۳۶۹.
- لیتن، ویلهلم، ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی (۱۹۱۹-۱۸۶۰)، ترجمه مریم میراحمدی، تهران، معین، ۱۳٦۷.
- محمدی کلهر، آیت، سیری در تاریخ سیاسی کُرد و کُردهای قم، قم، پرسمان، ۱۳۸۲.
- مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری قاجاریه)، تهران، زوار، ۱۳۷۱.
- معتمدی، فرج‌الله، نهضت مشروطیت در کرمانشاه و کنگاور، به کوشش محمدعلی سلطانی، تهران، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۵.
- ناصرالدین شاه قاجار، سفرنامه ناصرالدین‌شاه به کربلا و نجف، تهران، خانه تاریخ و تصویر ابریشمی، ۱۳۸۹.
- نویدی، داریوش، تغییرات اجتماعی - اقتصادی در ایران عصر صفوی، ترجمه هاشم آقاجری، چاپ دوم، تهران، نشر نی، ۱۳۸۶.
- هادی، عبدالله، گمرک، تهران، مدرسه عالی بازرگانی، ۱۳۴۹.
- هالینگبری، ویلیام، روزنامه سفر هیئت سر جان ملکم به دربار ایران در سالهای ۱۷۹۹ تا ۱۸۰۱، ترجمه امیرهوشنگ امینی، تهران، کتاب سرا، ۱۳۶۳.
- یکتایی، مجید، تاریخ گمرک ایران، تهران، دانش، ۱۳۵۴.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.52547/isihistory.1.43.69]